

Valkeapää fátmmastii máilmmi

John Gustavsen čállán/Biret Ristin Sara sámegillii

Nils-Aslak Valkeapää anii iežas guossin eatnama alde. Son háliidii ahte olbmot váldit ovddasvástádusa sihke iežaset ja birrasa ovddas. Min bovdi son dáidaga bokte eallimii.

Gaskal njukčamánu 23. beaivvi 1943 ja skábmamánu 26. beaivvi 2001 lei Nils-Aslak Valkeapää guossi eatnama alde. Su guhkes dáiddabargu álggii luđiin 1960-logu loahpas, jatkii girječállimiin, govvadáidagiin, musihkain, govvidemiin ja filmmain. Su gohčodedje dávjá “multidáiddárin” (mánngabealatdáiddárin)

Son riegádii Eanodat suohkanis, ja bearaš, eatni ja áhčči, oabbá ja vielja, ledje badjeolbmot. Váhnemat fuobmájedje ahte son ii leat dego eará mánát; son ii liikon njuovadeami. Muhtin govvas go son lei golmma-njeallje jahkásaš orru hui hudju. Muhtin dikta muitala veaháš gii son lei:

Eanan damai, gumai

*mana dal dongis, mánážan
sojiid lebbe, girdde
gávna gamot, vihkkehala
veardádala*

(Girjgis *Nu guhkin dat mii lahka/ Så nært det fjerne*, DAT 1994. Jorgalan Harald Gaski, Jon Todal ja Kristina Utsi)

Nils-Aslak Valkeapää váccii oahpaheadjiskuvlla Giemajávrris suoma sámevuovllus. Muhto son ii bargan goassige oahpaheadjin. Go son lei sullii 25 jagi, lávkkii son dáiddamáilbmái. Lei vuosttamuzžan luohiti mii geasuhii su. Muhto son sárggui ja čálii. Ja son lei suhttan, suhttan go sámi mánát eai beassan oahppat eatnigiela ja go davvi riikkat oamastedje dan maid son ipmirdii sámi eanan. Dát dagahii ahte son čálii dan vuosttas girjii, mii almmustuvai suomagillii 1971:s, Terveisiä Lapista (*Dearvuodát Sámis* ođđadárogiillii *Helsing frå Sameland*, Pax lágádus 1979, Liv Hatle jorgalan). Girji čállui “nuorravuoda suhtuin”, ja son muitala ahte “ i hjarte mitt kvitra blåstrupen, men til tider bles en kald vind der”. (mu váimmus vižardii giellavealgu, muhto muhtimin bosui čoaska biege doppe)

Valkeapää (“čuvgesvarat”) manai guhkes bálgáid ovdalگو son 1991s oaččui Davvirikkaid Ráđi Girjjálašvuodabálkkašumi dikta- ja govvačoakkáldaga ovddas *Beaivi, áhčážan*, dárogillii *Solen, min far*. Dát lei alimus áigi su eallimis ja dán maŋŋá ledje stuorra čájálmasbarggut. Ollu barggut ja proševttat ledje vuordimin, muhto de dáhpuhuvai lihkohisvuolta: “Áillohaš” nugo ustibat gohčodedje su, šattai biilalihkohisvuhtii 1996:s, lahka iežas ruovttu Beattagis, njeallje miilla oarjjabealde Gárasavvona. Guhkkit áiggi lei guovtti ilmmi gaskkas, muhto dearvvasmuvai, ja jatkii....

Son čálii girjji *Eanni, eannázan* (DAT *lágáduš* 2006) man Harald Gaski lea jorgalan dárogillii. Son lei lagaš ustit. Valkeapää lei fas bargagoahtán, garrasit roasmmehuvvan maŋŋá lihkohevuoda, muhto maŋŋá go lei loahpahan dan barggu mii ilmmat 2001 jagis, *Eanni, eannázan*, de geavai surgadis dáhpáhus. Son lei mátkkoštan Japánas ja lei jođus ruoktot. Ovtta skábmamánu eahkeda 2001:s lei son ustiba luhtte Helssegis vuoinjasteamen. Son ii šat gullán, váibmu bisánii.

Gaskal *Beaivi, áhčázan* ja *Eanni, eannázan* lea guhkes mátkki. Beaivi lea dievdosymbola, energiija mii boahdá gomuvuodas, ja eadni lea dat mii váldá vuostá, vuolggaha eallima ja várjala. Nils-Aslak Valkeapää ášai guhká etniinis, su maŋimus jagiid Ivgubađas, ja maŋŋá go son galledii eatnis buohcevesus Ivggus. Son maid almmustahtii girjji mas ledje eatnis tevnnegat.

Dat guokte stuorra girjji fertejit leat plánejuvvon guhkit áiggi. Københámmánis muitalii oktii manne son mátkkoštii nu ollu, dat lei danne vai deaivat eará eamiálbmogiid ja oahppat sin dáiddu ja máilmmi birra. Mii berret geahččat dán guokte dikta- ja govvgirjji ovtta diktasyklusain *Ruoktu váimmus* (*sámegillii 1985 ja dárogillii 1990*) *Beaivi, áhčázan* ilmmat sámegillii 1988:s, ja go evttohuvvui davviriikkaid bálkkašupmái de dat dagahii ahte girjji jorgaluvvui golmma jagi maŋŋá. Dan jorgaledje Harald Gaski, Jon Todal ja Kristina Utsi. Vuosttas girjjiis leat govat Sámis ja maŋit girjjiis leat fas govat eamiálbmogiin mángga guovllus. Su ivdnás njuhtamat leat jurddalaš muitalusat main leat riegádeami ja jápmima symbolat, eatnama ja olbmo. Muhtin govat, earret eará Roald Amundsen govva, čájehit dan nanu fuolkevuoda árktalaš guovllus ja gaskal eamiálbmogiid.

Valkeapää **mátkkoštii** ollu iežas eallimis, ja dat vuhtto teavsttain. Eaktu nagodit dán dahkat lea ahte olbmos lea báiki gosa máhccá ruoktot. Čálii gii ii nákcen goddit bohcco, fertii gávdnat alces eará barggu. Mátkkošteamat báidne su eallima, go dáhtui oaidnit, jurddašit ja ipmirdit. Duoddara bárdni, riegádan meahcis, johttái meara guvlui, mearragáddái gosa eadni jođii mánnán, Ulisullui. Son lovtii bures Ivgubađas. Su divttain vuhtto jahkodagaid molsašupmi, čuovgadasa ja seavdnjadasa áiggit. Maid bargá son?

vájaldan

*miela vumiin
čoruin
láguin
gorssain*

Divttat muitaledje midjiide riikkaidgaskasaš artistta mii galledii eamiálbmotustibiid viidát máilmmis. Su girjjiin oaidnit su sárgumiid, njuhtamiid ja govaid. Son manai dávjá museaide gávdnan dihtii luottaid sámiid ovdešáiggi birra, muhto dáppe maid gávnna eará olmmoščearddaid eallinvugiid. Son geavahii dihtomielaččat gova, jiena, hája, máisttu ja lihkademiid sihke go lei mátkkošteamen dahje go deaivvai earáid. Go máhcai ruoktot iežas visožii meahcis, de ii čohkkán dušše siste, muhto manai meahccái bohccuid lusa dahje ovttastalai bearrašiin. Ja “stuoarrajoavkkus” ledje lottit, ja daiguin ságastalai luohhteveaččat. Dán válddii son mielde dáidagii, varra eanemus divttaide. Sánit johtet dego bohccot duoddaris:

Olmmoš,

suoivvan rastá almmi

ija

sevdnjes bealli

Nils-Aslak Valkeapää lei álot mielas geahččalit ođđa bargguid. Go Nils Gaup álggii bargat *Ofelaš* filmmain, de nevtii son siiddaisida. Muhto son ráhkadii maid musihka filbmii, ja dat viiddidii min siskkildas lanja go geahččat dan.

Johtolatlihkohisvuotta dagahii ahte Nils-Aslak Valkeapää massii juoigančehppodaga, juoga maid son anii hui surgadin muhtin sagastallamis su geahčen ruovttus Ivgubačas. Muhto son dál dego juoiggai govaid liinni ala mas lei viiddis eanadat poesijja; sánit mat muhtin muddui govdot čázis, muhtin muddui hábmejuvvon dego várit, luonddohámit ja lottit.

2000 jagi rádjái lei son ollašuttimin niegu, oažžut iežas viesu gaskal meara ja eatnama. Sus lei beroštupmi dasa maid son gohčodii “Davviriikkaid latnja”. Su viessu galggai váldit vuostá čuovgga, meara savkkuheami, bieggá jiela ja rupmaša hálu. Son gohčodii dan *Lásságámmín*. Jus finat Ivgubača guovllus, de oainnát mii lei duogášjurdda. Viessu lei huksejuvvon sillui ja rupmašii, ja das lei dieđusge sávdnji kealláris. Son olihii álkít finadit gussiidisguin gálašeamen vuonas.

Valkeapää oinnii ja sus lei juoga dadjamaš midjiide. Muhto mángii lei váttis oažžut ovdan. “Bákčasa teaksta” muitala midjiide juoga go kultuvrrat beaškkehit oktii:

dáppe

dáppege

dáppenai

ruhta

mašinnat

amas jurddašanvuogit

Nággáris Nils-Aslak Valkeapää válđo hárve ovdan. Son eahpidii sivilisašuvnna, teknologiija, dieđalašvuoda, ovddádusa, muhto leigo son dakkár gii dáhtui doalahuvvot boaresáigásaš oainnuid? Eahpitkeahttá ledje ollu olbmot geat maŋná go son eanet álggii beaggigoahtit, dáhtto koloniseret su. Son válljii danne, vai beassat eret, duhkoraddat dakkár sániiguin go lottit ja fievrrut. Dat dolvo su dohko gosa son háliidii leat:

Ivgu

Ivgovuotna

Ivgorássá

Ivgobahta

...

galgu

Gálgojávrrri

Sánit geahppasat dego lottit, galge leat lossadat, ja maid ii galgan nu álkít darvehit gitta. Dáppe lei gielalaš vuostevuohtan daid guoros sániide, mii gohčoduvvo dieđalašvuohtan.

Dáppe leat ovttagardánis ivdnás govat, čázi čuovgasiin ja varrasmáhkain. Dahje ironalaš nággáris váruhus “Oahppan Jierbmás Buorre Fiinna Máhtolaš Dieđalašvuodaolbmuide”:

OLBMOT
roskkidit
durddidit
baiket
gaikot
billistit
boldet
nuoskkidit
duolvvidit
min
BASSEBÁIKKIID

Girječálli háhppehii fárret iežas ruktui seamma jagi go oaččui norgga stáhtaborgárvuoda ja jámii. Nugo *Lásságámmisge* de lei su dáidagis, loahpalaš áigumuš:
ahte earái'eanai buorre miella

liegga hieibma
dovdui

John Gustavsen lea oahpaheaddji, girječálli ja friddjaáiggejournalista. Ovttas Marry A. Somby:in ja Nils-Aslak Valkeapää:in álgaheigga soai Sámi Girječálliid Searvvi.

Valkeapää fanget verden

Nils-Aslak Valkeapää så på seg selv som en gjest på jorden. Han ville at menneskene skulle ta ansvar både for seg selv om omgivelsene. Gjennom kunsten inviterte han oss til livet.

Av John Gustavsen

Mellom 23. mars 1943 og 26. november 2001 var Nils-Aslak Valkeapää gjest på jorden. Hans lange kunstnervirke startet med joiken på slutten av 1960-tallet, fortsatte med forfatterskap, billedkunst, musikk, fotografering og film. Han ble ofte betegnet som "multikunstner".

Han ble født i Palojoensuu i Enontekiö kommune, og familien, mor og far, søster og bror, dreiv med rein. Foreldrene skjønnte at han ikke var som andre barn; reinslakting likte han ikke. På et foto fra han er tre-fire år virker han veldig sky. Et dikt sier litt om hvem han var:

Jorda lød, ga gjenlyd

Dra nå av sted, mitt barn

Bre ut dine vinger, fly

Finn ditt sinn, avvei

Overvei

(Fra *Nu guhkkín dat mii lahka/ Så nært det fjerne*, DAT 1994.

Oversatt av Harald Gaski, Jon Todal og Kristina Utsi)

Nils-Aslak Valkeapää gikk på lærerskolen i Kemijärvi i finsk Lappland. Men han praktiserte aldri som lærer. Da han var rundt 25 år, tok han steget inn i kunsten. Først og fremst var det joiken som opptok ham. Men han tegnet og skreiv. Og han var sint, sint fordi samiske barn ikke fikk lære morsmålet og fordi de nordiske statene okkuperte hva han oppfattet som samenes land. Dette var drivkraft bak den første boka som kom, utgitt på finsk i 1971, *Terveisiä Lapista* (nynorsk *Helsing frå Sameland*, Pax forlag 1979, oversatt av Liv Hatle). Boka kom ut "i ungdommelig sinnne", og han forteller at "i hjarte mitt kvitra blåstrupen, men til tider bles ein kald vind der".

Valkeapää ("det lyse hodet") gikk lange veger fram til han i 1991 ble tildelt Nordisk Råds Litteraturpris for dikt- og fotosamlingen *Beaivvi, áhcázán*, norsk *Solen, min far*. Dette var et høydepunkt i tilværelsen med store påfølgende opptredener. Mange oppdrag ventet eller ble prosjektert, men så skjedde det dramatiske: "Áilohas" som venner kalte ham, ble i 1996 utsatt for en bilulykke ikke langt fra hjemmet i Beattet/ Pättikä, fire mil vest om Karesuando. Lenge svevde han mellom liv og død, men kom seg på beina, og fortsatte...

Svaret ble boka *Jorda, min mor* (DAT forlag 2006) oversatt til norsk ved Harald Gaski, en fortrolig venn. Valkeapää hadde reist seg til ny dåd, tydelig skadet av ulykken, men etter å ha fullført det arbeidet som kom år 2001, *Eanni, eannázan*, skjedde det fatale. Han hadde vært på reise i Japan og var på veg hjem. En novemberkveld 2001 la han seg for å hvile hos en venn i Helsingfors. Han våknet aldri mer, hjertet ga seg.

Mellom *Solen, min far* og *Jorda, min mor* går en lang vandring. Mens sola er det maskuline symbolet, energien som strømmer fra rommet, er mora den som tar i mot, skaper liv og beskytter. Nils-Aslak Valkeapää bodde mye sammen med sin mor, under hennes siste år i Skibotn, og senere da han besøkte henne på sykehjem i Lyngen. Han ga faktisk også ut ei bok med hennes egne tegninger.

De to store bøkene må ha vært planlagt lenge. I København fortalte han en gang om hvorfor han reiste så mye, det var for å møte andre urfolk og dukke ned i deres viten og verden. Vi bør se disse to dikt- og fotobøkene i sammenheng med diktskyklusen *Ruoktu váimmus* (*Vindens veier*, sa. 1985 og no. 1990) *Solen, min far* kom på samisk i 1988, og nominasjonen til den nordiske prisen førte til oversettelse tre år senere av Harald Gaski, Jon Todal og Kristina Utsi. Den første boka er illustrert av bilder fra Sameland mens den siste også har urfolksfoto fra mange områder. Hans fargesterke malerier er en abstrakt fortelling med tydelige symbol over fødsel og død,

jord og menneske. Noen av fotografiene bl.a. av Roald Amundsen viser det sterke slektskapet langs den arktiske sirkel og mellom urfolk.

Reisene i Valkeapääs liv var mange, og det preger tekstene. En forutsetning for å makte slikt er at man har et sted å vende hjem til. Forfatteren som ikke maktet ta liv av en rein, måtte finne seg et annet yrke. Livet hans ble preget av reiser, for å se, tenke og forstå. Viddas sønn, født på fjellet, trakk etter hvert mot havet, mot kysten der mora hadde flyttet som barn, til Uløya. Han fant seg godt til rette i Skibotn. Hans dikt er preget av årets skiftninger, lyset og mørkets sirkel. Hva gjør han?

jeg vandrer

*langs sinnets daler
på høyfjellet
følger søkk
og skar*

Diktene fortalte oss om den internasjonale artisten som besøkte urfolksvenner over store deler av verden. I bøkene ser vi hans tegninger, malerier og foto. Han søkte ofte til muséer for å finne spor av samenes fortid, men her støtte han også på andre folkeslags livsform.

Han tok i bruk alle sansene, både når han var på reise eller møtte andre, og han nyttet svært bevisst bildet, lyden,

duften, smaken og bevegelsene. Når han vendte hjem til sin vesle stue på fjellet, satt han ikke bare inne, men søkte ut for å se etter reinen og være sammen med familien. Og i "storfamilien" inngikk fuglene, og de snakket han fortrolig med. Dette tok han med seg inn i kunsten, kanskje framfor alt i diktene. Ordene vandrer som reinen på vidda:

Mennesket,

en skygge over himmelen

nattens

mørke side

Nils-Aslak Valkeapää var hele tiden villig til å ta nye steg. Da Nils Gaup gikk i gang med filmen *Ofelas* ("Veiviseren") hadde han en rolle i den som leder av siidaen, samebyen. Men han komponerte også musikken til filmen, og den utvidet rommet i oss når vi ser den.

Trafikkulykken fratok Nils-Aslak Valkeapää evnen til å joike, noe han sa seg svært lei seg for i en samtale hjemme hos han i Skibotn. Men nå nærmest joiket han fram bildene på lerretet med et vidt landskap av poesi; ord som delvis flyter rundt på vannet, delvis er formet som fjell, formasjoner og fugler.

Fram mot år 2000 var han i ferd med å fullføre en drøm, om et eget hjem på grensen mellom hav og land. Han var opptatt av det han kalte "Nordens rom". Huset hans skulle ta i mot lyset, hviskingen fra havet, vindens sus og kroppens sug. Han ga det

nevnet *Lásságámmi*, Svaberggammen. Om du besøker området i Skibotn, vil du se litt av tanken bak. Huset var bygd for for sjel og legeme, selvsagt med sauna i kjelleren. Herfra kunne han sammen med gjester raskt foreta en dukkert i fjorden.

Valkeapää kunne se og hadde noe å si oss. Men mye var vanskelig å få fram. "Smertens tekst" sier oss noe om kulturer i kollisjon:

her
også her
her også
penger

maskiner
fremmede måter å tenke på

Opprøreren Nils-Aslak Valkeapää blir sjelden tatt fram. Han tvilte på sivilisasjonen, teknologien, vitenskapen, framskrittet, men var han en bakstreversk reaksjonær? Han var utvilsomt under forfengelighetens press fra de mange som etter at berømmelsen tok av, ville kolonisere ham. Han valgte derfor ofte å leke, for å komme bort, med ord som fugler og fartøy. De kunne ta ham dit han helst ville:

Ivgu
Ivgovuotna
Ivgorássa
Ivgobahta

...

galgu
Gálgojávrrí

Ord lette som fugler, skulle veie tungt, og ikke la seg fange så lett. Her var en språklig opposisjon til det tomme snakk, gjerne kalt vitenskap. Her er enkle bilder med sterke farger, med vannets lys og blodets smak.

Eller en ironisk opprørsk advarsel til "Lærde Vise Gode Fine Kunnskapsrike Vitenskapsmenn":

MENNESKER

*forsøpler
griser til
skiter
river ned
ødelegger
brenner
sviner til
gjør urene*

våre

HELLIGE STEDER

Forfatteren rakk å flytte inn i sitt hjem samme år som han fikk norsk statsborgerskap og døde. Så vel *Lásságámmi* som kunsten etter ham, hadde et endelig mål:

til glede for neste gjest

*en mild bris
i sinnet*

John Gustavsen er lærer, forfatter og frilansjournalist. Sammen med Marry A. Somby og Nils-Aslak Valkeapää tok han initiativ til stiftingen av Sámi Girjecálliid Searvi, Samisk forfatterforening.